

Yalova/Çobankale Kazısından İki Kutsal Ekmek Mührü

Two Sacred Bread Seals from Yalova/ Çobankale Excavation

Gülğün KÖROĞLU^{*}, Selçuk SEÇKİN^{**}

Abstract

Xerigordos (Çobankale), located in the Yalakdere Valley in the Altınova district of Yalova, is a particularly important castle settlement established on the main roads. The name of the castle is frequently mentioned in historical sources between the 11th and 14th centuries. During the archaeological excavations started in the castle with the permission of the Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism, two terracotta seals with depictions of crosses on them were unearthed in the immediate surroundings of the architectural remains identified as a chapel. The fact that the seals were found around the chapel suggests that they were used for bread, which was believed to have been specially prepared and sealed before being baked and transformed into the body of Christ, to be distributed during the most important religious ceremony of Christianity, the consecration of bread and wine (Eucharist). The impressed surface of the conical-shaped sacramental bread seals is engraved with a gradually framed depiction of a cross. Other artifacts found during the excavations and comparisons with similar seals make it possible to date the bread seals to the Middle Byzantine period (11th-12th centuries). Within the scope of this study, the sacred bread seals unearthed in Çobankale excavations will be introduced, the polytheistic and monotheistic symbolic meaning of bread will be emphasized, and similar examples from the same period found in archaeological excavations will be discussed.

Keywords

Çobankale, Middle Byzantine period, bread seal, cross, Christianity

Öz

Yalova'nın Altınova ilçesi, Yalakdere Vadisi üzerinde yer alan Xerigordos (Çobankale), ana yollar üzerinde kurulmuş önemli bir kale yerleşimidir. Kalenin adı 11-14. yüzyıllar arasında tarihî kaynaklarda sıklıkla geçmektedir. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı izniyle kalede başlatılan arkeolojik kazılar sırasında şapel olduğu belirlenen mimari kalıntının yakın çevresinde üzerlerinde haç tasvirleri olan iki adet pişmiş topraktan yapılmış mühür gün ışığına çıkarılmıştır. Mühürlerin şapel çevresinde ele geçmiş olması, Hristiyanlığın en önemli dinî töreni olan ekmek ve şarabın kutsandığı ayinde (ökaristi/ eucharistia) dağıtılmak için özel olarak hazırlanıp pişirilmeden önce mühürlenerek İsa'nın bedenine dönüştürüldüğüne inanılan ekmekler için kullanılmış olduğunu göstermektedir. Konik biçimli kutsal ekmek mühürlerinin baskı yüzeyinde kademeli biçimde çerçeve içine alınmış haç tasvirleri oyulmuştur. Benzerleriyle yapılan karşılaştırmalar ve kazılar sırasında bulunan diğer buluntular ekmek mühürlerinin Orta Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmesini (11-12. yüzyıllar arası) olanaklı kılmaktadır. Bu çalışma kapsamında Çobankale kazılarında bulunan kutsal ekmek mühürleri tanıtılıp ekmeğin çok tanrılı ve tek tanrılı simgesel anlamı üzerinde durulmuş ve arkeolojik kazılarda bulunan aynı döneme ait benzer örnekler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Çobankale, Orta Bizans Dönemi, ekmek mührü, haç, Hristiyanlık

* Sorumlu yazar: Gülğün Köroğlu (Prof. Dr.), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye. E-posta: gulgun.koroglu@msgsu.edu.tr ORCID: 0000-0002-6369-659X

** Selçuk Seçkin (Doç. Dr.), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye. E-posta: selcuk.seckin@msgsu.edu.tr ORCID: 0000-0003-1946-5425

Atf: Koroglu, Gulgun., Seckin, Selcuk. "Yalova/ Çobankale Kazısından İki Kutsal Ekmek Mührü." *Art-Sanat*, 20(2023): 355–376. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2023.20.1304791>

Extended Summary

Çobankale in the Yalakdere valley of the Altınova district of Yalova is frequently mentioned during the Crusades and the establishment of the Ottoman Empire. Due to the historical and geographical importance that the castle has, archaeological excavations were started in 2020. The bread seals unearthed during the excavations in Çobankale, which is the subject of this article, were found in the chapel area in 2020.

Bread, which is the basic food of human beings, and the wheat from which bread is made are considered sacred in most polytheistic and monotheistic religions, given different names and given special meanings. It is known that the Hittites, Egyptians, and Greeks made offerings to the gods by pressing seals and decorating their bread in animal or traditional forms for religious ceremonies, thus increasing their healing properties.

This bread called Hygeia in connection with abundance, fertility, and health, was produced and sealed in the Asklepions, where the God of Health Asclepius and his daughter Hygeia were worshiped together and were also the health centers of the period, and were distributed to the visitors with the intention of healing. In addition, it is known that bread was included in the Greek Eleusis and Orphic rituals, and in the Roman periods Adonis, Demeter, Persephone, Isis, and Helios rituals. Bread was not only offered to the gods but also to those who participated in religious ceremonies. It is stated that bread is made to protect from diseases and that there is a seal stamp with “Hygeiai” written on them. The belief in the relationship of bread with health and its healing power continued throughout the Early Christian and Byzantine periods. The Greek inscriptions ZOH /ZOE (Life), PHOS (Light), and YTIA (Health) are frequently encountered on crosses, jewelry, seals, and stone artifacts. In addition to wishing a healthy life to the person who eats the bread, the wish here must also have the meaning of being purified from sins and finding eternal life in Jesus.

Bread, especially sealed bread, carries more religious meanings than others in Jewish and Christian beliefs. Symbolic and unleavened bread, such as the sacrificing of the lamb, the prayer of thanksgiving, the blessing of the wine, and the sharing of matza, are celebrated in Passover (Pesah/ Fısh/ Hag ha Matzot), which is the most important religious holiday of the Jews, which is organized to commemorate the liberation of the Israelites from the bondage of Egypt with the help of God. There are ceremonial practices.

In Christianity, on the other hand, it is stated many times in the Bible that the eternal and true bread that came down from heaven is Jesus himself (John 6: 27, 32–35, 48, 51, 53–58), symbolizing his body that he sacrificed for humanity (Luke 22:19), Corinthians 10:11 ve 16–17). Thanksgiving ritual, which is the ceremonial reflection of eating the bread symbolizing the flesh of Jesus, and drinking the wine symboliz-

ing his blood, means union with Jesus, and the Eucharist, which is one of the basic religious ceremonies such as baptism for the Christian faith, means gratitude. The eucharist, which exists in all Christian denominations and is held at regular intervals in the church, is also a sacrificial ceremony. It is held to commemorate the last supper where Jesus announced that he would be sacrificed on the cross for the sake of humanity, and his death on the cross for humanity. It is synonymous with Abel's willingness to sacrifice the lamb, Abraham's son Ishmael, as described in the Torah, and Melchizedek king of Salem offering fine flour (bread) and wine (Genesis 14:18; Leviticus 2:23, 13). Jesus did not offer an animal, a son, flour, or wine like the others, but himself as a sacrifice to God.

In the development of the Eucharist doctrine lies the commentaries of Paul, Cyrill of Jerusalem, John of Chrysostomos, Basileos the Great, Gregorios of Nyssa, Cyrill of Alexandria, Ioannes Damascenos, Theodoret, Ambrose, and Augustine.

In the search for the source of the eucharist, it is believed that it originates from the bread prepared to serve in religious ceremonies for nature, fertility, and health in Greek and Roman beliefs, and from unleavened bread prepared for the Passover feast of the Jews. Christians in the 1st century, including Jesus and his apostles, continued to celebrate the Jewish Passover. At the beginning of the 2nd century, it is known that the Eucharist took the place of Passover.

During the Byzantine period, the rite of bread and wine was organized especially on Saturdays, Sundays, and feast days. Although there is information in the sources that this ritual was performed on other days of the week since the 8th century, it probably became a daily practice only in monastic churches.

Today, eucharistic services are held in churches only on Sunday mornings and in the evening on special feast days. The eucharistic bread, called *prospora* which represents the body of Jesus as a metaphor and the birth of God in human form, is a large loaf baked by adding first-quality white wheat flour, yeast, salt, and water in accordance with the Orthodox tradition. Catholics, on the other hand, do not put yeast on their bread. Orthodox eucharistic bread, which is prepared by the clergy accompanied by prayers and incense, consists of two dough balls. One of them represents the divine side of Jesus and the second represents his human side.

Bread prepared for feasts other than the Eucharist rite, the days of commemoration of holy persons, and the funeral meals held especially on the third day after the deceased are also sealed, just like the *prospora*. There is also consecration (*eulogia*) bread, sealed with seals with the image of the saint and religious writings, prepared to be presented to the faithful in shrines or churches where saints were martyred or containing holy relics associated with them. It was believed that the spiritual power

of the saint would pass to the person who shared the bread, thanks to the depictions and inscriptions on the bread.

The final stage of the preparation of both eucharistic and eulogia bread is the sealing of the bread with seals with Christian-related depictions, writings, and figures. While the eucharist bread symbolizes Jesus, the eulogia bread mostly has depictions and inscriptions related to a saint or feast. It is believed that the sealed bread becomes more sanctified, turning into the body of Jesus.

Bread seals made of stone, terracotta, or wood are mostly conical or flattened hemispheres and bronze seals are rectangular or cruciform. The printing surfaces of the seals are round, oval, rectangular, or cruciform, and their dimensions generally vary between 4 and 10 cm. Behind the seals, there are handles, rings, or conical-shaped handles for ease of use. Among the sacred bread seals used in the Byzantine period, the number of samples that can be dated is quite low.

The depictions and subjects on the printing surfaces of the seals have not changed much over time.

It is seen that the Byzantine period sacred bread seals in museums and collections often have similar patterns, shapes, and writings. Five, six, and eight-pointed stars, knot shapes, plant and flower patterns, crescents, triangles, vases, and other symbolic and decorative shapes and animal figures were also embroidered. The cross is frequently encountered in bread seals of all periods, as it is believed to be the most important symbol of Christianity, as it is believed to protect all animate and inanimate things from all kinds of evil, as well as the sacrifice of Jesus on the cross in the name of humanity. Depictions of the cross are usually enclosed in a round or polygonal frame or an arch based on two columns. On both terracotta seals unearthed in Çobankale excavations, a Greek cross is engraved inside a medallion and its surroundings are shown gradually. Thus, when the seals are pressed on the dough surface, it must have been aimed for the dough to enter the space inside the cross and for this part to appear prominently as a relief when the bread is baked. It is noteworthy that compositions with only the cross depiction on the sacred bread seals of the middle and late Byzantine period were preferred.

It is seen that the depiction of the cross is predominantly preferred in the Orthodox Christian bread seals from the early Byzantine period to the present day, which were unearthed in archaeological excavations and exhibited in museums and private collections.

It is not always easy and accurate to date the seals made of different materials, which are understood from the specific shapes, writings, and compositions on the sacred bread of the Byzantine period if they do not come from a specific context in

archaeological excavations. It is also possible that sacred bread seals, like other liturgical items, were used for many years or were copies of older models in later periods.

In this context, bread seals made of terracotta with cross engravings unearthed in the Çobankale excavations are highly valuable as they are the samples of sacred bread seals that can be dated in the context of the middle Byzantine (11th-12th century) period, thanks to other finds.

Giriş

Çobankale, Yalova'nın Altınova ilçesi, Yalakdere Vadisi üzerinde yer almaktadır (G. 1). Vadi, İstanbul'u İznik'e ve dolayısıyla başkenti Anadolu'ya bağlayan güzergâh üzerindedir. Gerek Bizans gerekse Osmanlı döneminde orduların geçiş yolu üzerinde olan vadiye bulunan Çobankale, Anadolu - İstanbul hattındaki ticaretin en önemli güzergâhı olan yol hattını kontrol altında tutmuştur.

Çobankale ile ilgili olarak kapsamlı bilgiler veren en önemli iki araştırmacı Clive Foss ve Halil İnalıcık'tır. Foss, çalışmasında Çobankale'nin inşa tarihini, bölgede yaşanan tarihsel süreç ve Çobankale'nin önemini ayrıntılı olarak ele almıştır¹. Halil İnalıcık da çalışmalarında özellikle Bafeus Muharebesi'nde önemi sebebiyle Çobankale'nin Osmanlı Devleti'nin devlet olarak kurulma sürecindeki yerini belirtmektedir².

Çobankale'nin Türk ve Dünya tarihinde ilk olarak adı, 1. Haçlı Seferi sırasında, Selçuklu Kalesi olarak karşımıza çıkan Xerigordos (Çobankale)'nin Haçlı güçleri tarafından ele geçirilmesi ve sonrasında Selçukluların kaleyi geri alarak ağır bir yenilgiyle Haçlıları püskürtmesi sırasında geçmektedir (1096). Kazanılan büyük zafer Haçlıların Anadolu içlerine ilerleyişini bir süre durdurmuştur. 14. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin kurulma sürecinde yaşanan ve büyük devletler tarafından tanınmasını sağlayan Bafeus Muharebesi'nde Kale'nin oynadığı rol, İnalıcık tarafından pek çok defa anlatılmış ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihinin bu savaşın yaşandığı tarih olarak alınması gerektiği, bu savaşla devlet olma hüviyetini kazandığı belirtilmiştir³. Kalenin lokalizasyonu, yollar ve çevre yerleşimlerle olan ilişkisi ile seyahatnamelerdeki anlatımı, yapı ile ilgili tartışmalar yapılan çalışmalarda etraflıca ele alınmıştır⁴.

Kale, Kocaeli Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Bölge Kurulu'nun 07.10.2009 tarihli kararıyla, Çevre ve Orman Bakanlığı'ndan Altınova Belediyesi'ne tahsis edilmiş, aynı kurul daha sonra 16.06.2010 tarihli 1498 sayılı kararda kalenin tescil grubunu 2. derece Arkeolojik Sit olarak belirlemiştir.

2017 yılında Çobankale'de Bursa Müze Müdürü Sinan Özbey başkanlığında, bitki temizliği ve sondaj kazısı olarak başlayan çalışma, 2020 yılında T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 12 ay devam eden kazılar statüsüne alınmıştır. Daha önce bilimsel danışman olarak kazıda görev alan Doç. Dr. Selçuk Seçkin'in 2021'de Cumhurbaş-

1 Clive Foss, *Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II Nikomedia*, çev. Yavuz Ulugün (İzmit: Rotary Klübü Kültür Yayınları, 2002), 107-108.

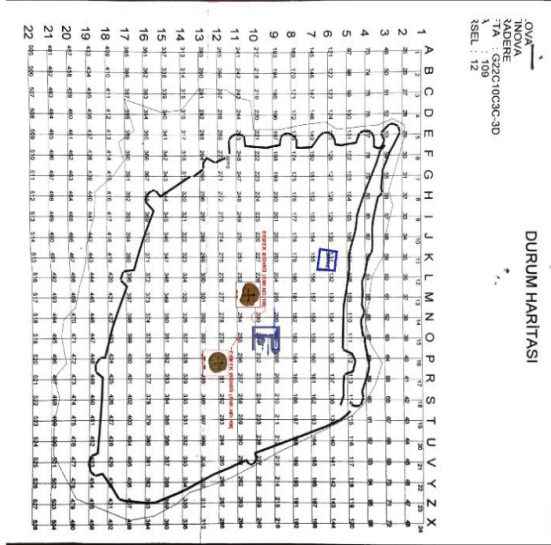
2 Halil İnalıcık, "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. Elizabeth Zachariadou (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 78-105.

3 "Prof. Dr. İnalıcık iddiasını yineledi Osmanlı Yalova'da kuruldu," *Cumhuriyet Gazetesi*, (27.07.2010) erişim 21 Haziran 2023, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/prof-dr-inalcık-iddiasini-yineledi-osmanli-yalovada-kuruldu-166274,27>

4 Selçuk Seçkin, "Tarihsel Süreçte Yalova/Altınova Çobankale", *Cedrus* 6 (2016), 535-553.

kanlığı kararı, Kültür ve Turizm Bakanlığı izniyle kazı başkanı olarak atanmasından sonra 2022 yılında (proje kodu: CK017701) kazı çalışmasına devam edilmiştir⁵.

Bu makaleye konu olan Çobankale'deki kazılarda gün ışığına çıkarılan ekmek mühürleri 2020 yılı çalışmaları sırasında şapel alanında ele geçmiştir. Şapelin bulunduğu alan 2019 yılında yapılan jeofizik çalışmalarında tespit edilmiştir. Belirlenen anomalilerin izini sürmek amacıyla yapılan gridlemede R-9 olarak adlandırılan alanda çalışmalara başlanmış, yüzeyden 10 cm derinliğe inildiğinde doğal kaya ile karşılaşılması üzerine çalışma ilerletilerek R-10'da kazılara devam edilmiştir (G. 1). O9 ve O10'a gelindiğinde çevre duvarı tahrip olmuş, kuyu ve şapel yapısı ortaya çıkarılmıştır (G. 2, G. 3). Şapel ve çevresindeki mimari buluntular yanında çok sayıda seramik parçası ile litürjik nitelikte küçük buluntu ele geçmiştir. Ayrıca O11-N10 açmalarında ele geçen pişmiş toprak ekmek mühürlerinin şapel yapılaşmasıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir.

G. 1: Çobankale Kazısı, 2020 yılı çalışması ve buluntuların ele geçtiği plan kareler (Çobankale Kazı Arşivi, 2020)

5 Kazı süreci ve yapılan çalışmalar hakkında bk. Selçuk Seçkin, “Yalova/Altınova Çobankale’de Yapılan Çalışmalar Hakkında İlk Değerlendirmeler”, 24. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Kitabı (Nevşehir: Hacı Bektaş-ı Veli Üniversitesi Yayınları, 2018), 602-618; Selçuk Seçkin, “Yalova/Altınova Çobankale Kazısı 2019-2020 Yılı Çalışmaları”, 2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları, c. 4 (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2022), 167-176. Selçuk Seçkin ve Turhan Doğan, “Yalova/Altınova Çobankale’nin İnşa Tarihi Hakkında Tespitler”, Yalakova’dan Yalova’ya: Prof. Dr. Halil İnalçık Anısına Yalova Tarihi Araştırmaları, ed. Hatice Karabağ (Bursa: Gaye Kitabevi, 2022), 62-75; Selçuk Seçkin ve Barış Sayın, “Conservation and Repair of a Historical Masonry Ruin Belonging to the Middle Byzantine Era: The Case of Ruined Cistern Unearthed in the Çobankale Archeological Site (Yalova, Turkey)”, Structures 41 (2022), 1411-1431; Filiz İnanan ve Selçuk Seçkin, “Yalova, Çobankale Kazısı Sırlı Seramik Buluntuları: İlk Gözlemler”, Cedrus 9 (2021), 437-458.

G. 2: Kazı alanının çalışmalar sırasındaki durumu (Çobankale Kazı Arşivi, 2020)

G. 3: Kazı alanının çalışmalar sonrasındaki durumu (Çobankale Kazı Arşivi, 2020)

1. Katalog

G. 4: Pişmiş Toprak ekmek mührü önden, arkadan görünümü ve baskı yüzünün çizimi (ÇBK'20-108) (Çobankale Kazı Arşivi, 2020)

Envanter No: ÇBK'20-108 (G. 4)

Eserin Adı: Ekmek mührü

Eserin Yapıldığı Madde: Pişmiş Toprak

Yeri: Şapel, Mezar (N-10 Açması)

Seviye: - 40 cm

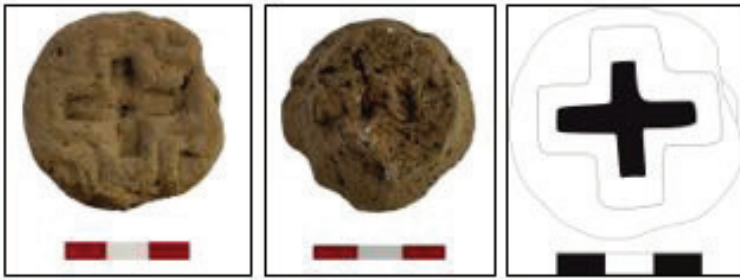
Buluntu Tarihi: 2020

Eserin Dönemi: Orta Bizans

Eserin Ölçüleri: Çap 7.5 cm, Kalınlık 3 cm

Haçın Ölçüleri (gen.ve yük.): 4 cm

Tanım: Dairesel formlu olan ve merkezinde Yunan haçı bulunan ekmek mührü pişmiş toprak malzemeye sahiptir. Yunan haçının çevresi bordürlerle çevrelenmiştir. Kenar kısımlarında yer yer kırıklar olan mührün merkez haç noktasında bir delik mevcuttur. Arka kısımda bulunan tutamak kısmı tamamen kırık durumdadır.

G .5: Pişmiş Toprak ekmek mührü önden, arkadan görünümü ve baskı yüzünün çizimi (ÇBK'20-109) (Çobankale Kazı Arşivi, 2020)

Envanter No: ÇBK'20-109 (G. 5)

Eserin Adı: Ekmek mührü

Eserin Yapıldığı Madde: Pişmiş Toprak

Yeri: Şapel, Mezar (O-11 Açması)

Seviye: - 50 cm

Buluntu Tarihi: 2020

Eserin Dönemi: Orta Bizans

Eserin Ölçüleri: Çap 4.2 cm, Kalınlık 2.7 cm

Haçın Ölçüleri (gen. ve yük.): 2.8 cm

Tanım: Dairesel formlu olan ve merkezinde Yunan haçı bulunan ekmek mührü pişmiş toprak malzemeye sahiptir. Yunan haçının çevresi bordürlerle çevrelenmiştir. Kenar kısımlarında yer yer kırıklar olan mührün merkez haç noktasında bir delik mevcuttur. Arka kısımda bulunan tutamak kısmı tamamen kırık durumdadır.

2. Hristiyan İnançında Ekmeğin Anlamı ve Kutsal Ekmeğin Mühürlenmesi Geleneği

İnsanın temel gıdası olan ekmeğin yapıldığı buğday, çok tanrılı ve tek tanrılı dinlerin çoğunda kutsal kabul edilmektedir. Farklı tapınım ve amaçlar için hazırlanan ekmeklere özel isimler verilmekte ve değişik anlamlar yüklenmektedir⁶. Hititler⁷, Mısırlılar ve Yunanlıların dinî törenler için çeşitli reçetelerle hazırlanmış hayvan şeklinde ya da geleneksel biçimlerdeki ekmeklerine mühürler basarak, süsleyerek tanrılara adak sundukları, böylece iyileştirici özelliklerini artırdıkları bilinmektedir⁸. Bolluk bereket ve sağlıkla bağlantılı olarak *Hygeia* denilen bu ekmekler, Sağlık Tanrısı Asklepios ve kızı Hygeia'nın birlikte tapınım gördüğü, aynı zamanda döneminin sağlık merkezleri de olan Asklepiyonlarda üretilip mühürlenerek gelen ziyaretçilere şifa niyetiyle dağıtılmıştır⁹. Ayrıca Yunan Eleusis ve Orphik tapınımları ve Roma dönemlerinde Adonis, Demeter, Persephone (Persefoni), İsis ve Helios tapınımlarında ekmeğe yer verildiği bilinmektedir. Ekmeğin sadece tanrılara sunulmaz, dinî törenlere katılanlara da verilirdi. Bu ekmeklerin hastalıklardan korunmak için yapıldığını ve üzerlerinde *Hygeiai* yazılı mühür baskısı olduğu belirtilmektedir¹⁰. Ekmeğin sağlıkla ilişkisi ve iyileştirici gücüne olan inanç, Erken Hristiyan ve Bizans dönemleri boyunca devam etmiştir. Haçlar, takılar, mühürler ve taş eserler üzerinde Yunanca ZOH /ZOE (Yaşam) ve YΓIA (Sağlık) yazıtı sıklıkla karşılaşılmaktadır. Buradaki temenni ekmeği yiyen kişiye sağlıklı bir yaşam dilemenin yanı sıra günahlardan arınma ve İsa'da sonsuz yaşam anlamı da taşımış olmalıdır¹¹.

Yunan ve Roma toplumlarında törensel yemeklere büyük önem verilmiştir. Latince *Cena* ya da *Prandium* terimi akşam yemeği için kullanılmıştır. *Symposium* ise bütün erkek grupları için aristokratik, aynı zamanda eşitlikçi törensel içki içme organizasyonuydu¹². Eski Yunan'da symposiumlara erdemli kadınlar katılamıyorlardı. Roma döneminde ise bu kurallar gittikçe gevşemiş, kadınların erkeklerle birlikte yemekte bulunması Batı Roma'da daha yaygınken, erken Yunan âdetlerinin hâlâ etkisinde olan

6 Ekmeğe ilgili bilgi için bk. Ahmet Ünsal, *Nimet Geldi Ekine, Türkiye'nin Ekmeklerinin Öyküsü* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021).

7 Hitit kült ve bayram törenleri için bk. Güngör Karauğuz, *Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmeğin* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006), 149-158; Emrah Keskin, Tuğba Dağ ve Büşra Dönmez, "Hitit Ekmeğin Kültürü ve Hitit Ekmekleri", *MTCN'20 Kıtalararası Turizm Yönetimi Konferansı Bildiriler Kitabı* (Ankara: Detay Yayıncılık, 2020), 283-291.

8 George Galavaris, *Bread and Liturgy, The Symbolism of Early Christian and Byzantine Bread Stamps* (London: Wisconsin Üniversitesi Yayınları, 1970), 6-7.

9 Ebru Fatma Fındık, "Eukharistia ve Prospora' Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazılarında Kutsal Ekmeğin Mührü", *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan*, ed. Celal Şimşek, Bahadır Duman ve Erim Konakçı (İstanbul: Ege Yayınevi, 2015), 301, not 22.

10 Ayrıntılı bilgi için bk. Derya Şahin ve Emine Tok, "Myndos Adası/Tavşan Adası Ekmeğin Mührü Kalıbı ve Hacı Pulları", *TÜBA-AR* 10 (2012), 13, not 12-16.

11 Fındık, "Eukharistia ve Prospora' Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazılarında Kutsal Ekmeğin Mührü", 301, not 23.

12 Şebnem Ersin, "Bizans Sanatında Yemek Sahneleri" (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2011), 12-15.

Doğu Roma (Bizans)'da daha sınırlı kalmıştır. Kadınlar sadece evlilik yemeklerinde (*cena nuptialis*) bulunabilmiştir. Ayrıca genç bir erkeğin belli bir yaşa gelmesi töreninde düzenlenen yemek, kurban yemekleri¹³, cenaze yemekleri (*cena novendialis*) ile sevgi ve kardeşlik yemeği olan özellikle pazar günleri toplu yenilen *agape* yemekleri sadece açlık giderme ihtiyacını karşılamak için değil kolektif sosyalleşmeyi de sağladığından özellikle 1- 4. yüzyıllar arasında Hristiyanlığın doğduğu, yayıldığı ve şekillendiği geçiş döneminde yeni dini etkilemiştir¹⁴. Bununla birlikte dinî törenlerde ekmeğe özellikle de mühürlenmiş ekmeğe Musevi ve Hristiyan inançlarında diğerlerinden daha fazla dinî anlamlar yüklenmiştir¹⁵. Musevilerin en önemli dinî bayramı olan, İsrailoğullarının Mısır'daki esaretten Tanrı'nın yardımıyla kurtuluşları anısına düzenlenen *Pesah (Fıstıh/ Hag ha Matzot)*'ta, kuzunun kurban edilmesi, şükran duası, şarabın kutsanması ve *matza* denilen mayasız/hamursuz ekmeğin paylaşılması gibi simgesel ve törensel uygulamalar mevcuttur¹⁶.

Hristiyanlıkta ise gökten inmiş, ebedi ve gerçek ekmeğin bizzat İsa olduğu (Yuhanna 6: 27, 32–35, 48, 51, 53–58), onun insanlık uğruna feda ettiği bedenini simgelediği İncil'de birçok kez belirtilmiştir (Luka 22:19, Korintliler 10:11, 16–17). İsa'nın etini simgeleyen ekmeği¹⁷ ve kanını simgeleyen şarabı içmenin İsa ile birleşmek anlamına gelmesinin törensel yansıması olan şükran ayini, Hristiyan dinî ritüelleri arasında temel litürjidir. “Şükran” anlamına gelen “ökaristi” (Yunanca *eukharistia/evharitiya*) adının yanı sıra litürji¹⁸, komünyon ve Rabbin Sofrası (Aşşai Rabhani) adlarıyla da

13 Ersin, “Bizans Sanatında Yemek Sahneleri”, 16. Kurban âdeti Yunan ve Roma dönemlerinde başlıca dinî ritüel olup dünyevi ve kutsal olan bir aradadır. Tanrılar için kurbanın adanması, kesilmesi, hayvanın bir parçasının sunakta yakılması (*thysia*) ve bir parçasının saklanması gibi uygulamalar, hatta kurban olarak sunulan yemeğin tanrı ya da tanrıçayı temsil etmesi Hristiyanlığın en önemli dinî töreni olan Ökaristi ayininde İsa'nın insanlık adına kendini kurban etmesi şeklinde açıklanmaktadır. Çarmıha gerilmeden önce havarileriyle bir çeşit vedalaşma yemeği olan son akşam yemeğinde, bedenini temsil ettiği belirttiği ekmeği ve kanını temsil ettiği şarabı göstererek ökaristiye gönderme yapmıştır.

14 Ersin, “Bizans Sanatında Yemek Sahneleri”, 29-30.

15 General Manager Mackie, “Bread”, *A Dictionary of Christ and the Gospels*, c. 1, ed. James Hastings, John Selbie ve John Lambert (Edinburg-New York: Brigham Young Üniversitesi Yayınları,1906), 231.

16 Suzan Alalu, Klara Arditi, Eda Asayaş, Teri Basmacı, Fani Ender, Beki Haleva, Dalya Maya, Ninet Pardo ve Sara Yanarocak, *Yahudilikte Kavram ve Değerler, Dinsel Bayramlar-Dinsel Kavramlar-Dinsel Gereçler*, yay. haz. Yusuf Altıntaş (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 12-13.

17 Fabrizio Mancinelli, *The Catacombs of Rome and the Origins of Christianity* (Floransa: Scala Publication, 2005), 1-2. Hristiyan görsel sanatlarında İsa'nın ekmekle özdeşleştirildiği ve birlikte betimlendiği sahneler mevcuttur. En erken tarihli tasvirlerden biri Roma'daki San Callisto Katakompu'nda bulunan ekmek dolu sepeti taşıyan canlı balık, İsa'nın ekmek ve balıkları çoğaltması mucizesi veya ekmekle dolu sepetin önünde gösterilen kırmızı şarap dolu cam kadeh ökaristiye gönderme yapmaktadır. İsa'nın ön görünümü olarak kabul edilen Melhizedek'in Tanrı'ya iyi un (ekmek) ve şarap sunması, İsa'nın ekmek ve şarapları çoğaltması mucizeleri, son akşam yemeği, ökaristi ayininin betimlendiği yemek sahneleri, Emmaus'ta yemek ve en önemlisi de İsa'nın insan görünümünde bedenlenmesinin aracısı olan Meryem'in tapınakta melek tarafından kutsal ekmekle beslenmesi sahnelerinde ekmek tasvirleriyle karşılaşılmaktadır. Ekmek buralarda, hem içinde yer aldığı sahneyi tamamlayan bir nesne, hem de gizli anlamlar taşıyan konunun gizli öznesi olan Tanrı armağanıdır.

18 Litürji (Grekçe *leitourgia, liturgia*), halkın toplanması, ayin, ibadet anlamına gelmektedir. Ortodoks Bizans kilisesinde litürjinin temeli ökaristi'dir. Ökaristi, Latince olan mass (ite, missa est) ile aynı anlamdadır. Bk. Meryem Acara, “Bizans Ortodoks Kilisesinde Litürji ve Litürjik Eserler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat*

anılmaktadır. Tüm Hristiyan mezheplerinde var olan ve kilisede düzenli aralıklarla yapılan ökaristi aynı zamanda bir kurban törenidir¹⁹. İsa'nın insanlık uğruna çarımıha gerilerek kurban olacağını bildirdiği son akşam yemeği ve çarımıhta insanlık adına can vermesi anısına düzenlenmektedir. Tevrat'ta anlatılan Habil'in kuzu, İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etmek istemesi ve Salem Kralı Melhizedek'in iyi un (ekmek) ve şarap (Yaratılış 14: 18; Levililer 2: 23, 13) sunmalarıyla aynı anlamdadır²⁰. İsa, diğerleri gibi bir hayvanı, bir oğulu, un ve şarabı değil de kendini Tanrı'ya kurban olarak sunmuştur. Ökaristik doktrininde gelişmesinde Pavlus, Kudüslü Kyrill, Ioannes Khrysostomos (İoannes Hrisostomos), Aziz Basileos, Nyssalı Gregorios, İskenderiyeli Kyrill, Ioannes Damaskenos, Theodoret, Ambrose ve Augustine'nin yorumları yatmaktadır²¹.

Ökaristinin kaynağı konusundaki arayışlarda Yunan ve Roma inancındaki doğa, bereket ve sağlık amaçlı ritüellerde sunmak için hazırlanan ekmekler ile Musevilerin Pesah bayramı için hazırlanan mayasız ekmeklerden kaynaklandığı görüşü hâkimdir. Aralarında İsa ve havarileri de olmak üzere 1. yüzyılda Hristiyanlar, Musevilerin Pesah bayramını kutlamayı sürdürmüşlerdi. 2. yüzyıl başlarında ise Pesah'ın yerini ökaristinin aldığı bilinmektedir²².

Bizans'ta ökaristi ayini özellikle cumartesi, pazar ve yortu günlerinde düzenlenmiştir. 8. yüzyıldan itibaren haftanın diğer günlerinde de ökaristi ayini yapıldığına dair kaynaklarda bilgiler mevcut olmasına rağmen belki sadece manastır kiliselerinde günlük hâle dönüşmüştür. İmparator Konstantin Monomakhos döneminde (1054) Ayasofya'da günlük ökaristi ayini yapıldığı bilinmektedir²³. Günümüzdeyse kiliselerde sadece pazar sabahları ve özel yortu günlerinde akşam saatlerinde ökaristi ayini düzenlenmektedir.

Fakültesi Dergisi 15/1 (1998), 183, 187.

19 Susan A. Boyd, "Art in the Service of the Liturgy: Byzantine Silver Plate", *Heaven on Earth, Art and the Church in Byzantium*, ed. Linda Saffron (Pensilvanya: Pennsylvania Devlet Üniversitesi Yayınları, 1998), 195-196.

20 Frank Leslie Cross ve Elizabeth Livingstone, "Eucharist", *Oxford Dictionary of the Christian Church* (Londra-New York-Toronto: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1974), 475; Christopher Walter, *Art and Ritual of Byzantine Church* (Londra: Variorum, 1982), 180. Tanrıya yapılan üç sunu (kuzu, ekmek-şarap ve oğul), İsa'yla özdeşleşmekte olup Mesih'in geleceğinin habercisidir. Ravenna'daki San Vitale Kilisesi bemasındaki mozaiklerde (6. yüzyıl) kurban sunusuyla ilgili her üç sahne de işlenmiştir.

21 Frank Leslie Cross ve Elizabeth A. Livingstone, "Eucharist", *Oxford Dictionary of the Christian Church* (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 2005), 476; Scot McKendrick, "Liturgy of St. Basil", *Byzantium, Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*, ed. David Buckton (Londra: British Museum Press, 1994), 178.

22 Pesah'ta görülen kuzunun kurbanı, şükran duası, şarabın kutsanması ve ekmeğin bölünmesi gibi uygulamaların tümü ökaristi ayininde bulunmaktadır. Musevilikteki kuzunun kurban edilmesi töreni yerini, hayvan kurban etme geleneğini kaldıran, Tanrı kuzusu olarak İsa'nın çarımıhta insanlık adına kendini kurban etmesinin sembolik anlatımı olan ökaristiye bırakmıştır. Kendini yaşam ekmeği olarak niteleyen, "Son Akşam Yemeği"nde havarilerine ekmeğin bedeni, şarabın ise kanı olduğunu bildiren İsa'nın anısına, ökaristi ayininde kutsal tören ekmeği kesilerek bir nevi kurban edilerek inançlılara paylaştırılmaktadır.

23 Robert Taft, "Eucharist", *Oxford Dictionary of Byzantium* 1 (New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991), 738.

3. Ökaristi Ekmeği

Ökaristi ayininde dağıtılan, metafor olarak İsa'nın bedenini, Tanrı'nın insan görünümünde dünyaya gelmesini (*inkarnasyon*)²⁴ temsil eden *prospora*²⁵ denilen kutsal ekmeğin, Ortodoks geleneğe uygun olarak içine birinci kalite beyaz buğday unu²⁶, maya²⁷, tuz ve su katılarak pişirilmiş büyük bir somundur²⁸. Dualar ve tütsüler eşliğinde din adamları tarafından hazırlanan ökaristi ekmeği iki hamur yumağından oluşmaktadır. Bunlardan biri İsa'nın tanrısal, ikincisi ise insan yanını temsil etmektedir.

Ökaristi ayininde sunulacak ekmeğin hazırlanması dinî törenin bir parçasıdır. Din adamları tarafından özel bir reçeteyle tütsü ve dua eşliğinde hazırlanıp mühürlendikten sonra pişirilen ekmekler törenin sona ermesinden sonra apsisin solundaki *prothesiste* rahip tarafından kutsanıp ana apsisdeki *altara* getirilmektedir. Gerekli ilahilerin okunmasından sonra *longi* denilen bıçakla kesilerek²⁹, Ioannes Khrysostomos litürjisine uygun bir düzenle tepsî (*paten, panagiaron*) içine yerleştirilmektedir. Bir kısmı kutsal şarapla birlikte inançlılara dağıtılan ekmeğin, diğer kısmı da kutsal ekmeğin mahfazası (*artoklasia*) içinde bekletilmektedir. Bu süre boyunca dikkatli ve saygılı davranılmakta, kutsal ekmeğin en ufak parçasının bile bırakılmaması ve düşürülmesi gerekmektedir. Tören sonunda *diyakon* tarafından bir sünger yardımıyla şarap ve suyla iki kez silinen *kalıs* ve diğer kutsal kaplar bezlere sarılarak *prothesis*deki yerlerine kaldırılmaktadır.

Ökaristi ayininin dışındaki yortular, kutsal kişilerin anıldıkları günler ve ölen kişilerin ardından özellikle üçüncü günde düzenlenen cenaze yemekleri için hazırlanan ekmekler de mühürlenmiştir. Azizlerin şehit edildikleri ya da onlarla ilişkili kutsal kalıntıları barındıran mezar yapıları veya kiliselerde inançlılara sunmak için hazırlanmış, üzerinde azizin tasviri ve dinî yazılar bulunan mühürlerle mühürlenmiş kutsama (*eulogia*) ekmekleri de vardır. Ekmeğin üzerinde bulunan tasvir ve yazıtlar sayesinde azizin ruhsal gücünün ekmeğe paydaş olan kişiye geçeceğine inanılmıştır³⁰.

24 Loverdou Tsigarida, "Byzantine Minor Art", *Treasures of Mount Athos*, ed. Athanasios Karakatsanis (Thessaloniki: Ministry of Culture Museum of Byzantine Culture, 1997), 325.

25 Yunanca tekil *prosporon*, çoğul *prospora* kelimesi sunu anlamına gelmektedir.

26 *İncil*'de İsa kendisini buğday olarak tanımlamıştır (Yuhanna 12: 24): "*Doğrusu ve doğrusu size derim: Buğday tanesi yere düşüp ölmezse, o yalnız kalır; fakat ölürse çok mahsul verir*". Tahıl unları arasında birinci kalite buğday unu, en iyisiyse, İsa'da insanların en iyisidir ve onun insanlık adına kendini kurban edişinin simgesi olan ökaristi ekmeği beyaz buğday unundan yapılmalıdır.

27 Ortodoks inançta maya, İsa'nın göğe yükselişini simgelemektedir. Maya ile ilgili olarak Pavlus'un Korintlilere birinci mektubunda (Korint 5: 7) şöyle bir ifade bulunmaktadır: "*Eski mayayı kaldırın ta ki mayasız olduğunuz gibi yeni hamur olasınız. Çünkü bizim Fışımız olan Mesih kurban edilmiştir*".

28 Katoliklerin ökaristi ekmekleri ise mayasız küçük ve ince yuvarlak disk şeklindedir.

29 Ökaristi ekmeğini parçalara ayırmak için kullanılan *longi* denilen bıçak, çarınhtaki İsa'nın sağ kaburgalarının altından giren ve ölümcül darbeyi yapan Yüzbaşı Longinus'un mızrağını simgelemektedir.

30 Anna Gonosová, "Bread Stamp", *Art of Late Rome and Byzantium*, ed. Anna Gonosová ve Christine. Kondoleon (Richmond: The Virginia Museum of Fine Arts, 1994), 270–273. Günümüzde Virginia Güzel Sanatlar Müzesi'nde sergilenen baskı yüzünde, Havari Philippos'un ve iki yanında dinî yapıların tasvir edildiği pişmiş topraktan yapılmış ekmeğin mührünün Hierapolis'teki Havari Philippos Martyrionu'na ait eulogia ekmeklerini

Hem ökaristi, hem eulogia ekmeklerinin hazırlanmasının son aşamasını, ekmeklerin Hristiyanlık ile ilişkili tasvir, yazı ve şekillere sahip mühürlerle mühürlenmesi oluşturmaktadır. Ökaristi ekmekleri İsa'yı simgelerken, eulogia ekmekleri daha çok bir aziz veya yortuyla ilgili tasvir ve yazıya sahiptir. Mühürlenmiş ekmeğin kutsallığının arttığına³¹, İsa'nın bedenine dönüştüğüne inanılmaktadır. Kutsal ekmeklerin mühürlenmesiyle ilgili olarak Yuhanna 6: 27'de "*Fani olan yiyecek için değil, ebedi hayata baki olan yiyecek için çalışın, onu size insanoğlu verecektir. Çünkü Baba Tanrı ona mührünü basmıştır*" yazılıdır.

Taş, pişmiş toprak ya da ahşaptan yapılmış ekmeğin mühürleri çoğunlukla konik ya da basık yarım küre, bronz mühürler ise dörtgen ya da haç şeklindedir. Mühürlerin baskı yüzeyleri yuvarlak, oval, dörtgen veya haç şeklinde olup genellikle ölçüleri 4-10 cm arasında değişmektedir. Mühürlerin arkasında kullanım kolaylığı sağlaması açısından sap, halka ya da konik biçimli tutamaklar vardır. Bazı mühürlerin tutamak kısmı da şekillendirilerek mühür hâline getirilmiştir. Ayrıca bir sap ya da tutamağı olmadan, avuç içine alınarak kullanılabilen kutsal ekmeğin mühürleri de bulunmaktadır³².

Bizans döneminde kullanılmış olan kutsal ekmeğin mühürleri arasında tarihlenebilen örnek sayısı oldukça azdır. Mühürlerin baskı yüzeylerindeki tasvirler ve konular zaman içinde çok fazla değişiklik göstermemiştir. Müze ve koleksiyonlardaki Bizans Dönemi kutsal ekmeğin mühürlerinin sıklıkla benzer desen, şekil ve yazılara sahip oldukları görülmektedir. Beş, altı ve sekiz kollu yıldızlar, düğüm şekilleri, bitki ve çiçek desenleri, hilal, üçgen, vazo ve diğer sembolik, dekoratif şekiller ve hayvan figürleri de işlenmiştir³³. Benzeri henüz bulunmayan Erken Bizans dönemine ait (5 - 7. yüzyıl) olabileceği belirtilen pişmiş topraktan yapılmış bir ekmeğin mührü üzerinde Kudüs'teki dinî yapılar gösterilmiştir³⁴.

Haç, İsa'nın ve Hristiyanlığın en önemli sembolü olduğundan her dönem ekmeğin mühürlerinde sıklıkla karşılaşılmaktadır³⁵. Haç tasvirleri genellikle yuvarlak veya

mühürlemek için kullanılmış olması mümkündür. Bu ekmekler de tıpkı ökaristi ekmekleri gibi üzerinde aziz, kilise ya da yortuyla ilgili tasvir ve yazı olan özel mühürle mühürlenerek kutsallaştırılmaktadır.

31 Kutsanmış ekmeğin mühürlemek sadece Hristiyanlara özgü bir gelenek değildi. Mısır'da İsis, Yunan ve Roma'da Hygeia, Adonis ve Artemis için ekmeğin sunusu yapılmış ve özel mühürlerle bu ekmekler mühürlenmişti. Ayrıca Romalılar ve Bizanslıların günlük yaşamlarında fırıncıların üzerinde kendi özel işaretleri olan kalıplarla imal ettikleri ekmekleri işaretledikleri de bilinmektedir.

32 Aysel Çaylak Türker, "Gelibolu'da Bizans Seramikleri ve Ökaristik Ekmeğin Damgası", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 22/2 (2005), 88-89.

33 Üzerinde değişik şekiller bulunan ekmeğin mührü için bk. Levent Zoroğlu, "Kelenderis 2005 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *ANMED* 4 (2006), 26, res. 2; Randa Kakish, "Ancient Bread Stamps From Jordan", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 14/2 (2014), 19-31.

34 Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (New Haven-Londra: The Yale University Press, 1986), 63, fig. 27 C.

35 Günter Spitzing, *Lexikon Byzantinisch-Christlicher Symbole: Die Bilderwelt Griechenlands und Kleinasien* (München: Eugen Dieterichs Pub., 1989), 194-202; Christopher Walter, "The Apotropaic Function of The Victorious Cross", *REB* 55 (1997), 199.

çokgen bir çerçeve ya da iki sütuna dayanan bir kemer içine alınmıştır³⁶. Çobankale kazılarında gün ışığına çıkarılan her iki pişmiş toprak mühründe de madalyon içine alınmış, etrafı kademeli bir şekilde gösterilmiş, birer Yunan haçı işlenmiştir. Haçların içi oyularak boşaltılmıştır. Böylece mühürler hamur yüzeyine bastırıldığında haçın içindeki boşluğa hamurun girmesi ve ekmek pişirildiğinde de bu kısmın kabartma olarak belirgin bir şekilde ortaya çıkması amaçlanmış olmalıdır³⁷. Çobankale örneklerinde haç kolları arasında herhangi bir yazı ya da şekil bulunmamasına rağmen benzeri diğer pek çok haç tasvirli ekmek mührü üstünde ortadaki haçın kolları arasında İsa'nın monogramı, IC XC NI KA (*Tanrı oğlu kurtarıcı İsa'nın zaferi*)³⁸, onun sonsuzluğunu vurgulayan *Yunan alfabesinin ilk ve son harfi* (A ve Ωω)³⁹, balık ve geyik gibi sembolik anlamlar içeren hayvan figürleri ya da bitki dalları ile haçın çevresinde *İncil*'den alıntılar⁴⁰ ve adak yazıtları bulunmaktadır⁴¹. *Sağlık* (Hygeia), *hayat* (ZOE), *ışık* (PHOS), *neşe* (XAPA), *Tanrı'nın armağanı*, *Tanrı'nın meyveleri*⁴², *Tek Tanrı*'ya veya *Oğul* gibi simgesel anlamlar içeren kelimelerle anlamını çözemediğimiz monogramlar çoğunlukla da ters bir şekilde yazılmıştır. Ters olması, basıldığı yüzeyde düz çıkarak okunabilmesi içindir. Haç kollarının etrafında bazen yazı yerine yuvarlak biçimli beş çukur bulunmaktadır. Bu çukurların İsa'nın çarmıhta aldığı 5 yarayı temsil ettiği de söylenmektedir. Küçük çizgi ve noktacıkların ise İsa'nın 72 takipçisini simgelemiş olması da mümkündür.

Orta ve Son Bizans Dönemi kutsal ekmek mühürlerinde de yaygın bir biçimde, üzerinde sadece haç tasviri olan kompozisyonların tercih edildiği göze çarpmaktadır⁴³.

36 Emin Yener, "Alabanda Antik Kenti Kazı, Temizlik ve Çevre Düzenleme Çalışmaları," *12. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2002), 189, res.11; *Everyday Life in Byzantium. Byzantine Hours, Works and Days in Byzantium*, ed. Demetra Papanikola-Bakirtzi (Atina: Museum of Byzantine Culture, 2002), 362, no. 426.

37 Benzeri için bk. Ebru Fatma Fındık, "Eukharistia ve Prospora' Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazılarında Kutsal Ekmek Mührü", *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan*, ed. Celal Şimşek, Bahadır Duman, Erim Konakçı (İstanbul: Ege Yayınları, 2015), 308, res.1a -1b.

38 Walter, "The Apotropaic Function", 213–214.

39 *Götter Heroen Herrscher in Lykien*, Wien-München 1990, 217, no. 160; Lale Doğer, *Daskyleion II, Hisarteppe/Daskyleion Bizans Seramikleri, Prof. Dr. Tomris Bakır'a Armağan* (İstanbul: Ege Yayınları, 2014), 176, tab.63. 302.

40 Erken dönem ekmek mühürlerinde görülen etrafı yazıtla çevrilmiş haç kompozisyonları pişmiş toprak yağ/su mataralarında (*ampulla*) da sıkça görülmektedir.

41 Papanikola-Bakirtzi, "Everyday Life", 195–196, no. 218 ve 220.

42 Bilal Söğüt, "Stratonikeia ve Lagina 2019-2020 Yılı Çalışmaları", *2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları*, c. 1 (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2022), 324-325 ve 335, res.2.

43 Gülgün Köroğlu ve Halük Perk, "Halük Perk Müze ve Koleksiyonu'ndaki Örneklerle Orta Bizans Döneminde Kutsal Ekmek Mühürleri", *1.Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, ed. Ayla Ödekan, Engin Akyürek ve Nevra Necipoğlu (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 2010), 535-540; Gülgün Köroğlu, "Aizonai Kazısı'nda Gün Işığın Çıkarılan Kutsal Ekmek Mührü", *Aizonai-II*, ed. Elif Özer (Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 2016), 227-244; Gülgün Köroğlu, "Yumuktepe Höyüğü Kazısından Ortaçağa Ait Kutsal Ekmek Mühürleri", *26. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (19-22 Ekim 2022, Mersin)* (Baskıda); Akın Ersoy, "Bazı Arkeolojik Buluntu Örnekleri Üzerinden Antik Smyrna/İzmir'de İnançlar", *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/1(2018), 101-102, res.6; Lale Doğer, *Daskyleion II, Hisarteppe/Daskyleion Bizans Seramikleri, Prof. Dr. Tomris Bakır'a Armağan*

Ökaristi ayininin tasvir edildiği litürjik son akşam yemeği sahnelerinde betimlenen ekmeklerin üzerinde haç tasvirleri vardır. Ohri Ayasofyası⁴⁴, Kiev Ayasofyası ve Güney Kıbrıs Pyrga'daki Kraliyet Şapeli⁴⁵ gibi 11-14. yüzyıllar arasına ait kiliselerin apsiserinde İsa'nın havarilerine sunmak üzere elinde veya altar masasında paten içinde duran yuvarlak somunların üzerinde haç tasvirli mühür baskıları göze çarpmaktadır⁴⁶. Bu görsel kanıtlar, Çobankale Kazısı'nda şapelde bulunan, üzerinde madalyon içinde haç tasviri olan benzer biçimdeki mühürlerin Orta Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Yine aynı döneme ait kilise kalıntılarında ve yerleşimlerde yapılan arkeolojik kazılarda, haç tasvirli ekmek mühürlerinin bulunması özel koleksiyon ve müzelerdeki mühürlerin doğru tarihlendirilmesi için önemli belgelerdir⁴⁷.

Bunların dışında çiçek ve stilize bitkisel desenlere sahip ekmek mühürlerinin dönemlerini belirlemek de oldukça güç olup bunların Bizans'ın her döneminde ökaristi ayinlerinde ya da başka yortu günlerinde dağıtılan kutsama ekmekleri için kullanılmış olması mümkündür.

Kutsal ekmek mührü olarak tanımlanan üzerinde sadece haç ya da “*Tanrı armağanı, Tanrı'nın meyveleri ve Oğul*” gibi kelimeler ve işaretler bulunan özellikle de 5 ve 7. yüzyıllar arasına tarihlenen bazı mühürler hem tören ekmeklerini, hem de dinî yapılarla ele geçen depo kaplarını mühürleyerek kutsamada kullanılmıştır⁴⁸. Attica, Stamata, Mygdaleza'daki 6. ve 7. yüzyıla tarihlendirilen bazilikanın ek mekânında bulunan pithosun ağız kenarındaki 6 cm çapındaki yuvarlak mühür baskısında, ortada iki sütuna dayanan kemer içinde bir Latin haçının etrafını kuşatan bordürde ise “*Tanrının kutsaması üzerimize olsun*” yazılıdır⁴⁹.

Arkeolojik kazılarda gün ışığına çıkarılan, müzeler ve özel koleksiyonlarda sergilenen Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'nden 19. yüzyıl sonuna kadar geniş bir sürece

(İstanbul, Ege Yayınları, 2014), 176, tab.63.303; Yasemin Polat ve Gürcan Polat, “Antandros'ta Bizans Bulguları,” *Yekta Demiralp Anısına, Sanat Tarihi Yazıları*, ed. Şakir Çakmak, Ertan Daş, Bozkurt Ersoy, Sevinç Gök İpekcioglu, İnci Kuyulu Ersoy ve Hasan Uçar (İstanbul: Ege Yayınları 2020), 387 ve 392, kat.no.24.

44 Gary Vikan ve John Nesbitt, *Security in Byzantium: Locking, Sealing and Weighing* (Washington D.C: Dumbarton Oaks Publication, 1980), 15, fig. 26.

45 Emmanuel Melita, “Monumental Painting in Cyprus During the Last Phase of the Lusignan Dynasty”, *The Painted Churches of Cyprus*, ed. Andreas Stylianou ve Judith A. Stylianou, (Londra: Leventis Foundation, 1985), 252, fig. 2.

46 Zeynep Mercangöz, “Orta Çağ Hristiyanlık İnanışında Ökaristi ve Sanattaki Yansımaları: Bizans Sanatında Ökaristi Sembolleri”, *Sanat ve İnanç 2*, ed. Banu Mahir ve Halenur Katipoğlu (İstanbul: MSGSÜ Matbaası, 2004), 43-44, 50, not 3 ve 11; Galavaris “Bread Stamp”, 176–180, fig. 92–94.

47 Yener, “Alabanda”, 189, res. 11. Alabanda tiyatrosunun üzerindeki kilisede bulunan ekmek mühürleri Geç Bizans Dönemi'ne ait olmalıdır. Bk. Zeynep Mercangöz, “Damga”, *Kalanlar*, 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans, ed. Ayla Ödekan (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 2007), 73. Kadıkalesi kazılarında bulunan 12-13. yüzyıllara tarihlendirilen mühür üzerinde bir haç tasviri vardır: Davidson, *Corinth*, 332, no. 2858.

48 Platon Petridis, “Holy Bread Stamps from Early Byzantine Delphi”, *Byzas 15 (Byzantine Small Finds in Archeological Context)*, (2012), 82, fig.1.

49 Papanikola-Bakirtzi, *Everyday Life*, 195, 352, no. 407.

ait Ortodoks Hristiyan ekmek mühürlerinde haç tasvirinin ağırlıklı olarak tercih edildiği görülmektedir.⁵⁰ Ekmek mühürleri için çok zengin koleksiyonlar Atina'da Benaki Müzesi, Erken Hristiyan ve Bizans Müzesi ile Pavlos ve Alexandra Kanellou Müzesi'nde yer almaktadır.

Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen bazı pişmiş toprak ve kolay oyulabilen taş mühürler üzerinde, oyma ve kazıma üçgenler ve çeyrek dairelerden oluşan, mührün baskı yüzünü tamamen kaplayan geometrik düzenlemeler tercih edilmiştir. Bazı örneklerde kazıma ve oyma şekillerin bütünü büyük bir haç oluşturmuş, bazılarındaysa baskı yüzeyi yatay ve dikey çizgilerle karelere bölünmüş, her birinin içine de küçük haçlar işlenmiştir. Aynı zamanda bu bölümler, ekmeğin daha kolay bölünerek paylaşılmasını sağlamış olmalıdır. Mühür hamur yüzeyine bastırıldığında üçgen biçimli çukurlara yumuşak hamur dolarak kabartma büyük bir ya da çok sayıda küçük haçlar ortaya çıkmaktadır. Kopartılan her ekmek parçası üzerinde küçük bir haç tasviri olması törenin de amacına uygun düşmüş olmalıdır. Bu tipin ilk örneklerine Erken Bizans Dönemi'nde daha çok Koptlarda rastlanmakla birlikte Orta Bizans Dönemi'nde yeniden yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır. Soletto⁵¹, Korint⁵², Saraçhane⁵³, Yumuktepe Höyüğü⁵⁴ ve Amorium kazısında bulunan 1 numaralı ekmek mührü⁵⁵ gibi 10-11. yüzyıl arasına ait Bizans yerleşimlerinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda gün ışığına çıkarılmış bu tipte kutsal ekmek mühürleri bulunmuştur. Yumuktepe'de parçalar hâlinde ele geçen pişmiş topraktan yuvarlak ve oval biçimli olduğu anlaşılan iki ekmek mührü üzerinde de karelere bölünmüş alanlarda karşılıklı düzenlenmiş ikişer üçgenin sıralanmasından oluşan bir düzenleme tercih edildiği görülmektedir.⁵⁶

Orta Bizans Dönemi'nin sonlarında Patrik Ioannes Khrysostomos litürjisine⁵⁷ uy-

50 Petridis, "Holy Bread", fig.8; 87, figs 9-10.

51 Paul Arthur, "Uno Stampo Eucaristico Byzantino da Soletto", *Archeologia Medievale* 24 (1997), 525-530, fig.2a-b, fig.3.

52 Gladys R. Davidson, *Corinth, Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens, XII. The Minor Objects* (Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1952), 331, No. 2854; 332, No. 2855-2856.

53 R. Martin Harrison, *Excavation at Saraçhane in Istanbul*, (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, 1986), 226-277, No. 731.

54 Gülgün Köroğlu, "Yumuktepe Höyüğü Kazısından İki Ekmek Mührü", *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan*, yay. haz. Metin Alparşlan, Meltem Doğan Alparşlan ve Hasan Peker (İstanbul: Ege Yayınları, 2007), 433-444.

55 Zeliha Demirel Gökalkp, "Amorium Kazılarında Bulunan Kutsal Ekmek Mühürleri", *Anadolu'da Bir Çınar; Prof. Dr. Erol Altınşapan'a 60 Yaş Armağanı*, ed. B. Yelda Olcaç Uçkan (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2022), 209, res.1 ve 213'te yazar 1 numaralı ekmek mührünün steril olmayan bir tabakadan geldiğini belirtmektedir. Kanıt olarak da Atina Bizans ve Erken Hristiyan Müzesinde sergilenen benzer örneğin bilgi fişinde 6. yüzyıl yazdığını göstermektedir. Bizzat tarafımdan kazı çalışmaları yapılan Yumuktepe Höyüğü kazılarının Orta Çağ tabakalarında gün ışığına çıkan benzer ekmek mühürleri şüphe bırakmayacak şekilde 11-13. yüzyıllar arasına ait Orta Bizans Dönemi tabakasında ele geçmiştir. Bk. Köroğlu, "Yumuktepe", 433-444. Amorium'da bulunan ikinci mührün ise yazarın da belirttiği üzere 6. yüzyıla ait olduğu aşikârdır. Bk. Demirel Gökalkp, "Amorium", 210, res.2.

56 Köroğlu, "Yumuktepe", 443, res.7 ve 8.

57 Galavaris, "Bread Stamp", 65-69, 173-185.

gun bir düzenlemeyle mühürler üzerinde Tanrı Kuzusu İsa (*Amnos*), Meryem, Mikhail, Gabriel, diğer melekler ve tüm kutsalları⁵⁸simgelediğine inanılan üçgen, daire, yıldız, küçük haç, tarak, N veya Z harfine benzer şekiller, virgül biçiminde küçük kıvrımlar, küçük yuvarlak ve noktalarla temsili olarak gösterilmiştir⁵⁹.

Sonuç

Yalova/ Çobankale arkeolojik kazıları, yeni başlamış bir çalışmadır. Kalenin çevresini kuşatan surların gün ışığına çıkarılması ve korunması çalışmalarına ağırlık verilmiş olup iç kısımdaki mimari yapı kalıntıları tümüyle açılmış değildir. Şapel olduğu belirlenen yapı kalıntısında ele geçen iki ekmek mührü hem yapının dinî işlevini göstermekte hem de benzerleriyle karşılaştırılarak tarihlendirme yapılmasına olanak vermektedir.

Hristiyan dinî kültürü açısından önemli bir ayin olan ökaristi töreni, kilise ve şapellerde belirli günlerde düzenlenmekte olup bu ayinde sunulan Hz. İsa'nın insanlık adına kurban edilmesi anısına dökülen kanını simgeleyen şarap ile feda ettiği bedenini temsil eden ekmeğin damgalanmasında kullanılan ekmek mühürlerine çok değer verilmiş olup çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Ekmek mühürlerinin üzerindeki haç, sembolik hayvan figürleri ve duaların ekmeği İsa'nın bedenine dönüştürdüğüne inanılmıştır. Haç, Hristiyanlığın en önemli simgesi olduğundan kutsal ekmek mühürlerinde en sık kullanılan koruyucu ve kurtarıcı olduğuna inanılan şekildir. Erken Bizans Dönemi'nden günümüze kadar geçen uzun süreçte kutsal ekmek mühürlerinde benzer simge, şekil ve sahneler bulunmakla birlikte dönemler arasında değişik kompozisyonların tercih edildiği göze çarpmaktadır⁶⁰. Günümüzde ise daha çok ahşap ve slikondan yapılan ekmek mühürlerinde eski modellerin tekrarlandığı görülmektedir.

Yalova/ Çobankale ekmek mühürleri ise özellikle İstanbul, Marmara ve Ege bölgesindeki arkeolojik kazıların Orta Bizans Dönemi tabakalarında (11-12. yüzyıl) gün ışığına çıkarılan örneklerle benzerlikler taşıması açısından aynı merkezde üretilmiş olabileceklerini ya da yakın bölgeler arasındaki etkileşimi yansıtmaları açısından önemlidir.

58 İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü tarafından yürütülmüş olan Marmarayı kazılarında ele geçen 06.68 envanter numaralı 5-6. yüzyıla tarihlendirilen, pişmiş toprak kutsal ekmek mührünün üzerinde kazıma olarak sonradan yapılmış haç ve Z/N harfi biçimli bir simge yer almaktadır (Eser, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde 25 Haziran 2007'de açılan *Gün Işığında, İstanbul'un 8000 Yılı Sergisi*'nde sergilenmiştir).

59 Köroğlu ve Perk, "Halûk Perk Müze ve Koleksiyonu'ndaki Örneklerle Orta Bizans Döneminden Kutsal Ekmek Mühürleri", 529-530, res.1.

60 Nikos Kontogiannis ve Smaragdî Arvaniti, "The Medieval Kato Katro (Lower Castle) of Andros: Excavation Data and Ceramic Material", *Byzas* 7 (2007), 354-355, fig. 5b.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Yalova/ Çobankale kazı çalışmasına verdikleri izin için Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, destekleri için Türk Tarih Kurumu'na ve Altınova Belediye Başkanlığı'na ayrıca Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne teşekkür ederiz.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Acknowledgement: We would like to thank the General Directorate of Cultural Heritage and Museums for the permission granted for the excavation in Yalova / Çobankale, the Turkish Historical Society and Altınova Municipality for their support, and the Scientific Research Projects Unit of Mimar Sinan Fine Arts University Rectorate for their support.

Kaynakça/References

- Acara, Meryem. "Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 151 (1998): 183-201.
- Suzan Alalu, Klara Arditi, Eda Asayaş, Teri Basmacı, Fani Ender, Beki Haleva, Dalya Maya, Ninet Pardo, Sara Yanarocak. *Yahudilikte Kavram ve Değerler, Dinsel Bayramlar-Dinsel Kavramlar-Dinsel Gereçler*. Yay. haz. Yusuf Altıntaş. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.
- Arthur, Paul. "Uno Stampo Eucaristico Byzantino da Soletto". *Archeologia Medievale* 24 (1997): 525-530.
- Boyd, Susan. "Art in the Service of the Liturgy: Byzantine Silver Plate". *Heaven on Earth, Art and the Church in Byzantium*. Ed. Linda Saffron. Pensilvanya: Pennsylvania Devlet Üniversitesi Yayınları, 1998, 152-196.
- Cross, Frank Leslie ve Elizabeth Livingstone. "Eucharist". *Oxford Dictionary of the Christian Church*. Londra-New York-Toronto: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1974, 475.
- Çaylak Türker, Ayşe. "Gelibolu'da Bizans Seramikleri ve Ökaristik Ekmek Damgası". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 22/2 (2005): 87-104.
- Davidson, Gladys, *Corinth, Results of Excavations Conducted by the American Scholl of Classical Studies at Athens, XII, The Minor Objects*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1952.
- Demirel Gökalp, Zeliha. "Amorium Kazılarında Bulunan Kutsal Ekmek Mühürleri". *Anadolu'da Bir Çınar, Prof. Dr. Erol Altınsoy'a 60 Yaş Armağanı*. Ed. Bedia Yelda Olcay Uçkan. Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2022, 207-215.
- Doğer, Lale. *Daskyleion II, Hisar-tepe/Daskyleion Bizans Seramikleri, Prof. Dr. Tomris Bakır'a Armağan*. İstanbul: Ege Yayınları, 2014.
- Emmanuel, Melita. "Monumental Painting in Cyprus During the Last Phase of the Lusignan Dynasty". *The Painted Churches of Cyprus*. Ed. Andreas Stylianou ve Judith A. Stylianou. Londra: Leventis Foundation, 1985.
- Ersin, Şebnem. *Bizans Sanatında Yemek Sahneleri*. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2011.
- Ersoy, Akın. "Bazı Arkeolojik Buluntu Örnekleri Üzerinden Antik Smyrna/ İzmir'de İnançlar". *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018): 89-107.
- Everyday Life in Byzantium. Byzantine Hours, Works and Days in Byzantium*. Ed. Demetra

- Papanikola-Bakirtzi. Atina: Museum of Byzantine Culture, 2002.
- Fındık, Ebru Fatma. “ ‘Eukharistia ve Prospora’ Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazılarında Kutsal Ekmek Mührü”. *Mustafa Büyükkolancı’ya Armağan*. Ed. Celal Şimşek, Bahadır Duman ve Erim Konakçı. İstanbul, Ege Yayınevi, 2015, 299-307.
- Foss, Clive. *Anadolu’daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II Nikomedia*. Çev.Yavuz Ulugün. İzmit: Rotary Klübü Kültür Yayınları, 2002.
- Galavaris, George. *Bread and Liturgy, The Symbolism of Early Christian and Byzantine Bread Stamps*. Londra: Wisconsin Üniversitesi Yayınları, 1970.
- Gonosová, Anna. “Bread Stamp”. *Art of Late Rome and Byzantium*. Ed. Anna Gonosová ve Christine Kondoleon. Richmond: The Virginia Museum of Fine Arts, 1994, 270–273
- Harrison, Martin. *Excavation at Saraçhane in Istanbul*. Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, 1986.
- İnalçık, Halil. “Osman Gazi’nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi”. *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*. Ed. Elizabeth Zachariadou. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, 78-105.
- İnanan, Filiz ve Selçuk Seçkin. “Yalova, Çobankale Kazısı Sırlı Seramik Buluntuları: İlk Gözlemler”. *Cedrus* 9 (2021): 437-458.
- Kakish, Randa. “Ancient Bread Stamps From Jordan”. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 14/2 (2014): 19-31.
- Karağuz, Güngör. *Hititler Dönemi’nde Anadolu’da Ekmek*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.
- Keskin, Emrah, Tuğba Dağ ve Büşra Dönmez. “Hitit Ekmek Kültürü ve Hitit Ekmekleri”. *MTCO’20 Kıtalararası Turizm Yönetimi Konferansı Bildiriler Kitabı*. Ankara: Detay Yayıncılık, 2020, 283-291.
- Kontogiannis, Nikos ve Smaragdı Arvaniti. “The Medieval Kato Katro (Lower Castle) of Andros: Excavation Data and Ceramic Material”. *Byzas* 7 (2007): 354–355.
- Köroğlu, Gülgün. “Yumuktepe Höyüğü Kazısından İki Ekmek Mührü”. *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan*. Yay. haz. Metin Alparlan, Meltem Doğan Alparlan ve Hasan Peker. İstanbul, Ege Yayınevi, 2007, 433-444.
- Köroğlu, Gülgün. “Ortaçağda Yumuktepe”. *Yumuktepe, Dokuzbin Yıllık Yolculuk*. Ed. Isabella Caneva ve Gülgün Köroğlu. İstanbul, Ege Yayınları, 2010, 79-104.
- Köroğlu, Gülgün. “Aizonai Kazısı’nda Gün Işığına Çıkarılan Ekmek Mührü/Unearthed Holy Bread Stamp in Aizonai Excavation”. *Aizonai II*. Ed. Elif Özer. Ankara: Bilgin Kültür-Sanat Yayınları, 2016, 227-244.
- Köroğlu, Gülgün. “Yumuktepe Höyüğü Kazısından Ortaçağa Ait Kutsal Ekmek Mühürleri”. 26. *Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* (19-22 Ekim 2022, Mersin) (Baskıda)
- Köroğlu, Gülgün ve Halûk Perk. “Halûk Perk Müze ve Koleksiyonu’ndaki Örneklerle Orta Bizans Döneminden Kutsal Ekmek Mühürleri”. *1.Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*. Ed. Ayla Ödekan, Engin Akyürek ve Nevra Necipoğlu. İstanbul, Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 2010, 529-544.
- Krautheimer, Richard. *Early Christian and Byzantine Architecture*. New Haven - Londra: Yale Üniversitesi Yayınları, 1986.
- Loverdou Tsigarida, Katia. “Byzantine Minor Art”. *Treasures of Mount Athos*. Ed. Athanasios

- Karakatsanis. Selanik: Ministry of Culture Museum of Byzantine Culture, 1997, 325.
- Mackie, George M. "Bread". *A Dictionary of Christ and the Gospels*. c. 1. Ed. James Hastings, John Selbie ve John Lambert. Edinburg-New York: Brigham Young Üniversitesi Yayınları, 1906, 230-231.
- Magdalino, Paul. "Cosmological Confectionery and Equal Oppurtunity in the 11th Century. An Exphrasis by Christopher of Mitylene (Poem 42)". *Byzantine Authors, Literary Activites and Preoccupations*. Ed. John Nesbitt. Leiden-Boston: Brill, 2003, 1-20.
- Mancinelli, Fabrizio. *The Catacombs of Rome and the Origins of Christianity*. Floransa: Scala Publication, 2005.
- McKendrick, Scot. "Liturgy of St. Basil". *Byzantium, Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*. Ed. David Buckton. Londra: British Museum Press, 1994, 178.
- Mercangöz, Zeynep. "Orta Çağ Hristiyanlık İnanışında Ökaristi ve Sanattaki Yansımaları: Bizans Sanatında Ökaristi Sembolleri". *Sanat ve İnanç 2*. Ed. Banu Mahir ve Halenur Katipoğlu. İstanbul: MSGSÜ Matbaası, 2004, 43-52.
- Mercangöz, Zeynep. "Damga". *"Kalanlar", 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*. Ed. Ayla Ödekan. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 2007, 65-75.
- Petridis, Platon. "Holy Bread Stamps from Early Byzantine Delphi". *Byzas* 15 (2012): 81-89.
- Polat, Yasemin ve Gürcan Polat. "Antandros'ta Bizans Bulguları, *Yekta Demiralp Anısına, Sanat Tarihi Yazıları*. Ed. Şakir Çakmak, Ertan Daş, Bozkurt Ersoy, Sevinç Gök İpekeçioğlu, İnci Kuyulu Ersoy ve Hasan Uçar. İstanbul: Ege Yayınları, 2020, 383-395.
- "Prof. Dr. İnalçık iddiasını yineledi: Osmanlı Yalova'da kuruldu." *Cumhuriyet Gazetesi*, (27.07.2010). Erişim 21 Haziran 2023. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/prof-dr-inalcik-iddiasini-yineledi-osmanli-yalovada-kuruldu-166274,27>
- Seçkin, Selçuk. "Tarihsel Süreçte Yalova/Altınova Çobankale". *Cedrus* 6 (2016): 535-553.
- Seçkin, Selçuk. "Yalova/Altınova Çobankale'de Yapılan Çalışmalar Hakkında İlk Değerlendirmeler". *24. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Kitabı*. Nevşehir: Hacı Bektaş-ı Veli Üniverstesi Yayınları, 2018, 602-618.
- Seçkin, Selçuk. "Yalova/Altınova Çobankale Kazısı 2019-2020 Yılı Çalışmaları". *2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları*. C. 4. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2022, 167-176.
- Seçkin, Selçuk ve Turhan Doğan. "Yalova/Altınova Çobankale'nin İnşa Tarihi Hakkında Tespitler". *Yalakova'dan Yalova'ya: Prof. Dr. Halil İnalçık Anısına Yalova Tarihi Araştırmaları*. Ed. Hatice Karabağ. Bursa: Gaye Kitabevi, 2022, 62-75.
- Seçkin, Selçuk ve Barış Sayın. "Conservation and Repair of a Historical Masonry Ruin Belonging to the Middle Byzantine Era: The Case of Ruined Cistern Unearthed in the Çobankale Archeological Site (Yalova, Turkey)". *Structures* 41 (2022): 1411-1431.
- Söğüt, Bilal. "Stratonikeia ve Lagina 2019-2020 Yılı Çalışmaları". *2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları*. C. 1. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2022, 323-342.
- Spitzing, Günter. *Lexikon Byzantinisch-Christlicher Symbole: Die Bilderwelt Griechenlands und Kleinasiens*. Münih: Eugen Dieterichs, 1989.
- Şahin, Derya ve Emine Tok. "Myndos Adası/Tavşan Adası Ekmek Mühür Kalıbı ve Hacı Pulları". *TÜBA-AR* 10 (2012): 9-20.
- Taft, Robert. "Eucharist". *Oxford Dictionary of Byzantium* 1. New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991, 738.

- Teall, John. "The Grain Supply of the Byzantine Empire". *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959): 87-139.
- Ünsal, Ahmet. *Nimet Geldi Ekine, Türkiye'nin Ekmeklerinin Öyküsü*. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2021.
- Walter, Christopher. *Art and Ritual of Byzantine Church*. Londra: Variorum, 1982.
- Walter, Christopher. "IC XC NI KA. The Apotropaic Function of The Victorious Cross". *REB* 55 (1997): 193-220.
- Vikan, Gary ve John Nesbitt. *Security in Byzantium: Locking, Sealing and Weighing*. Washington, D.C: Dumbarton Oaks Publication, 1980.
- Yener, Emin. "Alabanda Antik Kenti Kazı, Temizlik ve Çevre Düzenleme Çalışmaları". *12. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2002, 179-190.
- Zoroğlu, Levent. "Kelenderis 2005 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları/ Excavations and Repair Work at Kelenderis in 2005". *ANMED* 4 (2006): 25-30.